

Кандидат педагогічних наук, доцент,
проректор з науково-методичної роботи
Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
імені К. Д. Ушинського
м. Чернігів, Україна

ПІДГОТОВКА УЧИТЕЛІВ У ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті висвітлено особливості підготовки учителів у системі педагогічної освіти на Чернігівщині (кінець ХІХ – початок ХХ століття). У кінці ХІХ – на початку ХХ століття на Чернігівщині було створено систему педагогічної освіти. У губернії функціонували вищі педагогічні навчальні заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут кн. Безбородька (1875) та Ніжинські приватні жіночі історико-філологічні курси (1916), середні – Глухівський (1874), Чернігівський учительські інститути (1916) й нижчі – Суразька (1909), Мринська Людмилінська жіноча (1911) й Чернігівська учительські семінарії (1914), другокласні церковні учительські школи. Окремлено особливості підготовки в зазначених закладах.

Ніжинський історико-філологічний інститут кн. Безбородька готував учителів стародавніх мов, російської мови і словесності та історії для середніх навчальних закладів. Педагогічна підготовка в ньому включала теоретичний і практичний компоненти. На Ніжинських приватних історико-філологічних вищих жіночих курсах мало уваги приділялося підготовці слухачок до педагогічної діяльності: методика викладання предметів, дидактика вивчалися як необов'язкові предмети, а педагогічна практика взагалі не проводилася.

Зазначено, що у Глухівському та Чернігівському учительських інститутах серед обов'язкових предметів викладалася педагогіка. Крім теоретичного вивчення навчальних дисциплін для учнів третього класу Глухівського інституту проводилася педагогічна практика, що проходила у міському училищі при інституті та складалася з декількох етапів: відвідування уроків, проведення пробних уроків, участь у педагогічних конференціях. В учительських семінаріях також викладався предмет «Основи педагогіки». Найбільшу кількість пробних уроків проводили студенти третього курсу церковних другокласних учительських шкіл. Щорічно вони проводили приблизно 40-60 пробних уроків.

У змісті педагогічної підготовки учителя виявлено поєднання теоретичного (вивчення психолого-педагогічних дисциплін) й практичного (проведення педагогічної практики) компонентів. Завдяки педагогічній практиці, що проходила на базі зразкових шкіл при педагогічних навчальних закладах за відповідним планом, студенти формували навички у викладанні навчальних дисциплін. Виявлено, що у вищих і середніх педагогічних закладах більше уваги приділялося теоретичному вивченню психолого-педагогічних дисциплін, у той час у нижчих – організації педагогічної практики.

Ключові слова: педагогічна освіта, Чернігівщина, учительські інститути, учительські семінарії, другокласні церковні учительські школи.

Постановка проблеми. Реформування вищої освіти в Україні, зокрема педагогічної, зумовлює вивчення та осмислення історичного досвіду минулого. У кінці ХІХ – на початку ХХ століття на Чернігівщині створено систему педагогічної освіти. У губернії функціонували вищі педагогічні навчальні заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут кн. Безбородька (1875) та Ніжинські приватні жіночі історико-філологічні курси (1916), середні – Глухівський (1874), Чернігівський учительські інститути (1916) й нижчі – Суразька (1909), Мринська Людмилінська жіноча (1911) і Чернігівська учительські семінарії (1914), другокласні церковні учительські школи. Актуальним видається дослідження змісту педагогічної підготовки в них.

У працях сучасних дослідників краю висвітлено окремі аспекти підготовки учителів у Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька (Г. Самойленко, О. Самойленко [11],

Н. Демяненко [3], О. Лавріненко [7]), Чернігівському (А. Боровик [1]), Глухівському (Л. Задорожна [4]) учительських інститутах.

Мета статті – розкрити зміст педагогічної підготовки учителів на Чернігівщині в означений період.

Результати дослідження. Діяльність Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька з чотирирічним терміном навчання регламентувалася Статутом, що визначав основну мету закладу: «Підготовка учителів стародавніх мов, російської мови і словесності для середніх навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти, а також по домовленості з цим міністерством і для інших відомств, які бажають утримувати в інституті своїх стипендіатів [12, с. 21]. З 1875 р. інститут мав два відділення – класичне і словесно-російське, у 1882 р. відкрито історичне відділення.

Педагогічна підготовка в інституті включала теоретичний і практичний компоненти. На першому курсі інституту студенти слухали лекції з філософії, логіки та курсу «Психологічний огляд» [7, с. 164]. На другому і третьому курсах викладалася інтегрована дисципліна «Педагогіка і дидактика» та «Історія педагогіки», на четвертому – «Гімназійна педагогіка з коротким нарисом педагогічних напрямів від епохи відродження до новітнього часу», а також на третьому курсі студенти знайомилися з методикою викладання гімназійних навчальних предметів. Завершальним етапом була педагогічна практика, що проходила на четвертому (випускному) курсі на базі гімназії при інституті. Як засвідчують звіти про роботу інституту, педпрактика складалася з декількох етапів: I – відвідування студентами у вільні від лекцій години уроків керівників-наставників та їх обговорення; II – чотири щорічні педагогічні конференції (кожна з окремого предмета) з аналізом гімназійних навчальних планів; III – проведення не менше шести пробних уроків кожним студентом (два обов'язкових із стародавніх мов); IV – підсумкові бесіди, де обговорювалися проведені уроки та підводилися підсумки; VI – ознайомлення студентів із гімназійними підручниками та посібниками [8, с. 10]. На факультетах було затверджено чіткий план розподілу пробних уроків на базі гімназії. Перед пробними уроками кожен студент-практикант готував план-конспект уроку і обговорював його з керівником. Так, у витягах з протоколів конференції інституту за 1882-1883 н. р. зазначалося про виступи професорів Р. Брандта, М. Бережкова, Г. Зенгера, які вважали, що «головною метою пробних уроків є не перевірка знань, а вправи студентів у мистецтві викладання, ознайомлення їх із важливими дидактичними методами» [6, с. 43].

Чотирирічні приватні історико-філологічні вищі жіночі курси мали на меті «надати вищу історико-філологічну освіту особам жіночої статі, які закінчили середню школу, так і спеціально підготувати до педагогічної діяльності на ниві викладання російської мови й словесності, історії та географії» [14, арк. 1]. Однак, на курсах мало уваги приділялося підготовці слухачок до педагогічної діяльності: методика викладання предметів, дидактика вивчалися як необов'язкові предмети, а педагогічна практика взагалі не проводилася [14, арк. 1].

У 1872 р. Міністерство народної освіти затвердило «Положення про учительські інститути», де було визначено їх мету: «Повідомлення майбутнім учителям необхідні наукові знання з навчальних предметів курсу початкових училищ, а з іншого боку – практичні вміння у викладанні» [10, с. 556]. Термін навчання в учительських інститутах складав три роки. Відповідно до Тимчасових навчальних планів і програм (1876) у учительських інститутах викладалася обов'язкові предмети: Закон Божий, педагогіка, російська і церковнослов'янська мови, арифметика, основи алгебри та геометрії, географія, загальна і російська історія, креслення, малювання, чистописання, гімнастика та необов'язкові – ручна праця, співи. Серед обов'язкових предметів викладалася педагогіка. Згідно з постановою з'їзду директорів учительських інститутів і семінарій, що відбувся 16–19 червня 1910 р. у м. Києві, в інститутський курс введено вивчення методики викладання російської мови, математики, історії, географії, фізики, природознавства [5, с. 12].

Крім теоретичного вивчення навчальних дисциплін для учнів третього класу Глухівського інституту проводилася педагогічна практика, що проходила у міському училищі при інституті та складалася з декількох етапів. На початку навчального року (упродовж вересня–жовтня) вихованці випускного класу щодня відвідували уроки учителів міського училища при інституті та обговорювали їх. Протягом жовтня–квітня вони складали конспекти уроків та проводили пробні уроки, звітні заняття, де був присутній директор інституту. Вихованці також відвідували педагогічний музей, писали реферати, вели спостереження за учнями та складали їх характеристики. Також проводилися педагогічні конференції, де розглядалися пробні уроки [5, с. 12].

Відповідно до «Положення про учительські семінарії» (1872) термін навчання у них був трирічний. До семінарій вступали учні з закінченою початковою освітою. У цих закладах викладалася такі навчальні предмети: Закон Божий, основи педагогіки, російська і церковнослов'янська мови, арифметика, основи геометрії, креслення, географія, природничі історія, чистописання, церковні співи, гімнастика [10, с. 570]. У порівнянні з учительськими інститутами, у семінаріях навчальні дисципліни вивчалися менш поглиблено.

Необхідно зазначити про відкриття четвертого класу у Мринській та Суразькій учительських семінаріях (1914–1915 н. р.). Окрім загальноосвітніх предметів, у старших класах семінарій вивчалися

спеціальні: педагогіка, дидактика. Так, у Мринській учительській семінарії дівчата у третьому класі вивчали педагогіку, що включала загальні питання навчання, виховання, дитячої психології тощо, а у четвертому класі – курс дидактики. Освітній процес у семінаріях був спрямований на підготовку випускників до життя й діяльності у сільській місцевості, тому проводилися практичні заняття з рукоділля, домоведення, сільського господарства, ремесла [10, с. 571]. Наприклад, у Людмилінській жіночій учительській семінарії проводили практичні заняття з рукоділля (4 години щотижня), сільського господарства: садівництва, молочного господарства, городництва [10, с. 570].

Серед педагогічних навчальних закладів були поширені церковні другокласні учительські школи, що готували учителів для шкіл грамоти [9, с. 32]. У 1902-1903 н.р. у Чернігівській губернії нараховувалося шість чоловічих другокласних учительських шкіл: Воронежська Глухівського, Вирівська Конотопського, Ново-Боровицька Городненського, Носівська Ніжинського, Жуклянська та Ново-Млинська Сосницького повітів [9, с. 211]. У 1906 р. відкрито Старобасанську другокласну учительську школу Козелецького повіту [2, табл. 3].

Другокласні учительські школи склалися з трьох відділень і були розраховані на трирічний термін навчання. До них вступали випускники однокласних церковнопарафіяльних шкіл. Перші два роки учні вивчали навчальні предмети двокласних початкових шкіл, а протягом третього року їм повідомляли елементарні відомості з дидактики та методики викладання навчальних дисциплін. Наприклад, у Старобасанській другокласній учительській школі Козелецького повіту викладалися такі предмети: Закон Божий, церковні співи, загальна церковна і російська історія, російська мова, церковнослов'янська мова, чистописання, вітчизняна історія, географія, арифметика, геометрія, креслення і малювання, гігієна, дидактика [13, арк. 1]. Також учні третього відділення проходили педагогічну практику у зразкових школах грамоти: відвідували уроки та обговорювали їх з учителями, вчилися складати поурочні плани, проводили уроки та аналізували їх, а також набували досвіду проведення уроків у декількох групах одночасно. Щорічно вони проводили приблизно 40-60 уроків [9, с. 222]. У деяких церковних другокласних учительських школах Чернігівської губернії викладалося ремесло. Зокрема, у Воронежській школі вихованці навчалися палітурному ремеслу, у Ново-Боровицькій Городнянського повіту всі діти вивчали палітурну справу, а учні старшого відділення – столярну [9, с. 223].

Висновки. Отже, у змісті педагогічної підготовки учителя виявлено поєднання теоретичного (вивчення психолого-педагогічних дисциплін) й практичного (проведення педагогічної практики) компонентів. Завдяки педагогічній практиці, що проходила на базі зразкових шкіл при педагогічних навчальних закладах за відповідним планом, студенти формували навички викладання навчальних дисциплін. Однак, педагогічна практика у всіх навчальних закладах розпочиналася лише на останньому курсі і тому повноцінного зв'язку між теоретичною та практичною педагогічною підготовкою вчителя не забезпечувалося. Слід відзначити, що у вищих і середніх педагогічних закладах більше уваги приділялося теоретичному вивченню психолого-педагогічних дисциплін, в той час у нижчих – організації педагогічної практики.

References

1. Боровик А. Чернігівський учительський інститут (1916–1919 рр.) *Сіверянський літопис*. 2006. № 2. С. 76-87.
Borovyk, A. (2006). Chernihivskiy uchitelskiy instytut [Chernihiv Teacher's Institute (1916-1919)]. *Sivrianskiy litopis – Siverian Chronicle*, 2, 76-87. [in Ukrainian].
2. Ведомость Черниговского Епархиального Училищного Совета о церковных школах за 1906 гражданский год. Чернигов, 1907.
Vedomost Chernigovskogo Yeparkhialnogo Uchilishchnogo Soveta o tserkovnykh shkolakh za 1906 grazhdanskiy god [Statement of the Chernihiv Diocesan School Council on church schools for the 1906 civil year]. (1907). Chernihiv, Russian Empire.
3. Дем'яненко Н. Формування вищої педагогічної освіти на Придесенні (Ніжинський історико-філологічний інститут князя О. А. Безбородька). *Сіверянський літопис*. 2001. № 1. С. 57-60.
Demianenko, N. (2001). Formuvannya vishchoi pedagogichnoi osviti na Pridesenni (Nizhinskiy istoriko-filologichniy institut knyazy O. A. ezborodka) [Formation of higher pedagogical education in Prydesenni (Nizhyn History and Philology Institute named after Prince Bezborodko)]. *Sivrianskiy litopis – Siverian Chronicle*, 1, 57-60. [in Ukrainian].
4. Задорожна Л. В. Ідеї педагогічної майстерності в діяльності Глухівського вчительського інституту (1874 – 1917 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Луганськ, 2000. 18 с.
Zadorozhna, L. (2000). Idei pedahohichnoi maisternosti v diialnosti Hlukhivskoho vchytelskoho institutu (1874 – 1917 rr.) [Ideas of pedagogical skill in the activity of the Hlukhiv Teachers' Institute (1874 – 1917)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Luhansk, Ukraine: Luhanskiy natsionalnyi universytet.

5. Ежегодник Глуховского учительского института. Год I. Под редакцией М. С. Григорьевского. Київ : Лито-типогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К. Киевское отделение, Караваевская ул., д. № 5, 1912. 435 с.
Grigorevsky, M. S. (Ed.) (1912). Yezhegodnik Glukhovskogo uchitelskogo instituta. God I. [Yearbook Glukhov Teachers' Institute. Year I.]. Kyiv, Russian Empire: the printing house of comradery I. N. Kushnerev and K. Kiev branch, Karavayevskaya st., 5.
6. Извлечение из протоколов конференции института князя Безбородко за 1882-1883 год., 27 ноября. *Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине*. Киев, 1884. Т. IX. С. 25-43.
Izвлечение iz protokolov konferentsii instituta knyazyza Bezborodko za 1882–1883 god november 27 [Excerpt from the conference minutes of the Institute of Prince Bezborodko for the 1882-1883 year november 27]. (1884). *Izvestiya istoriko-filologicheskogo instituta knyazyza Bezborodko v Nezhine – News of History and Philology Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn*, IX, pp. 25-43.
7. Лавріненко О. А. Історія педагогічної майстерності: Навчальний посібник для студентів педагогічних ВНЗ, аспірантів, вчителів. Київ, 2009. 328 с.
Lavrinenko, O. (2009). Istoriiia pedahohichnoi maisternosti: navchalnyi posibnik dlia studentiv pedahohichnykh VNZ, aspirantiv, vchyteliv [History of pedagogical skill: A manual for students of pedagogical universities, postgraduate students and teachers]. Kyiv, Ukraine. [in Ukrainian].
8. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1897-1898 год. *Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине*. Нежин, 1898. Т. XVII. С. 3-12.
Otchet o sostoyanii i deyatelnosti Istoriko-filologicheskogo instituta kn. Bezborodko v Nezhine za 1897–1898 god [Report on the condition and activities of Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn for the 1897-1898 year]. (1898). *Izvestiya istoriko-filologicheskogo instituta knyazyza Bezborodko v Nezhine – News of History and Philology Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn*, XVII, 3-12.
9. Отчет Черниговского епархиального наблюдателя протоирея Федора Васютинского о состоянии церковных школ Черниговской епархии за 1902–1903 учебный год. Второклассные учительские школы. *Черниговские епархиальные известия*. 1904. № 6. С. 210-226.
Otchet Chernigovskogo eparkhialnogo nablyudatelya protoireya Fedora Vasyutinskogo o sostoyanii tserkovnykh shkol Chernigovskoy eparkhii za 1902-1903 uchebnyy god. Vtoroklassnye uchitelskie shkoly. [The report of the Chernihiv diocesan supervisor archpriest Fedor Vasyutinsky on the condition of the church schools of the Chernihiv diocese for the 1902-1903 school year. Second-class teacher's school]. (1904). 6, 210-226.
10. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 гг. Спб. : Издание Министерства народного просвещения, 1902. 785 с.
Rozhdestvensky, S. (1902). Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1802-1902 [Historical review of the activities of the Ministry of Public Education of 1802-1902]. Saint Petersburg, Russian Empire: Publication of the Ministry of Public Education.
11. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.
Samoilenko G. & Samoilenko O. (2005). Nizhynska vyshcha shkola: storinki istorii [Nizhyn High School: history Pages]. Nizhyn, Ukraine. [in Ukrainian].
12. Устав Историко-Филологического института кн. Безбородко в Нежине. *Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине за 1877 год*. Киев, 1877. С. 21-31.
Ustav Istoriko-Filologicheskogo instituta kn. Bezborodko v Nezhine [The statute of the Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn]. (1877). *Izvestiya istoriko-filologicheskogo instituta knyazyza Bezborodko v Nezhine za 1877 – News of History and Philology Institute of Prince Bezborodko in Nizhyn for 1877*. Kyiv, Russian Empire. Pp. 21-31.
13. Свидетельство об окончании Старобасанской второклассной учительской школы, выданное козаку с. Старой Басани Власенко. Державний архів Чернігівської області. Ф. 865. Оп. 1. Спр. 1. 1 арк.
Svidetelstvo ob okonchaniі Starobasanskoy vtoroklassnoy uchitelskoy shkoly, vydannoe kozaku s. Staroy Basani Vlasenko [Certificate of graduation of Starobasan Second Class Teacher's School issued to the Cossack village of Stara Bassani Vlasenko]. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti – State Archives of Chernihiv region. F. 865. Op. 1. Spr. 1. P. 1
14. Учебный план высших женских курсов. Відділ державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині. Ф. 1354. Оп. 1. Спр. 8. 17 арк.
Uchebnyy plan vysshikh zhenskikh kursov [The curriculum of the highest women's courses]. Viddil derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti u m. Nizhini – Department of the State Archives of Chernihiv region in Nizhyn. F. 1354. Op. 1. Spr. 8. P. 1.

Lysenko I. V.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Vice rector, Chernihiv Regional Institute
of Postgraduate Pedagogical Education
named after K. D. Ushinsky

**THE PREPARATION OF TEACHERS AT THE PEDAGOGICAL INSTITUTIONS
IN CHERNIHIV REGION
(AT THE END OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)**

The article deals with the peculiarities of teacher training in the system of pedagogical education in Chernihiv region (late XIX – early XX century). The system of pedagogical education was created in Chernihiv region in the late XIX – early XX century. There were such higher educational institutions in the province: Nizhyn Institute of History and Philology named after prince Bezborodko (1875) and Nizhyn Private Women's Historical and Philological Courses (1916), medium – Glukhiv (1874) and Chernihiv Teacher's Institutes (1916) and lower – Surazh Teacher Seminary (1909), Mryn Lyudmylyn Women Teacher Seminary (1911) and Chernihiv Teacher Seminary (1914), second-class Teacher Religious School.

Nizhyn Institute of History and Philology named after prince Bezborodko prepared the teachers in ancient languages, Russian language and literature, history for secondary schools. General pedagogical training included theoretical and practical components. On the first year students listened to lectures of philosophy, logic and psychology, on the second and third courses they studied integrated disciplines «Pedagogy and didactics» and «History of pedagogics» and on the fourth – «Gymnasium pedagogy».

Third-year students acquainted with methods of teaching gymnasium subjects. The final step was pedagogical practice that held on the fourth (final) year at the gymnasium at the institute and consisted of visiting lessons and discussion classes; participating in pedagogical conferences and conducting at least six trial lessons to each student.

Nizhyn Private Women's Historical and Philological Courses paid little attention for teaching activities: methods of teaching, pedagogy studied as unnecessary subjects and pedagogical practice had never done.

Glukhiv and Chernihiv Teacher's Institutes among compulsory subjects studied pedagogy. Besides theoretical study courses for students of the third class, Glukhiv Institute conducted pedagogical practice, consisted of several stages: visiting lessons, conducting trial lessons, participating in pedagogical conferences.

Thus, teacher training combines theoretical (study of psycho-pedagogical disciplines) and practical (conducting teaching practice) components. Students acquired the skills of teaching through pedagogical practice, held according to the relevant plan at schools at pedagogical educational establishments. It should be noted that in higher and secondary pedagogical establishments more attention was paid to the theoretical study of psycho-pedagogical subjects, while in the lower – the organization of teaching practice.

Key words: *pedagogical education, Chernihiv region, the teacher's institutions, the teacher's seminaries, the second-class church teacher's schools.*

Одержано редакцією 10.03.2019

Прийнято до публікації 17.03.2019

Рецензент: доктор педагогічних наук **С. Б. Пономаревський**